

Dünden Bugüne Türkçe

PROF. DR. HAMZA ZÜLFİKAR

Özdeyişler üzerine bir değerlendirme

Türkiye'nin sayılı bilim adamlarından olan Rıdvan Ege, Kanal 7'de trafikle ilgili olarak 17.8.2007 günü sabah saat 9.30'da yaptığı konuşmada söz arasında bir özdeyiş kullandı:

“Mütevekkil olma, mütedebbir ol.”

Sayın Rıdvan Ege, bu özdeyişi yolda araç sürenleri uyarmak amacıyla söyledi. “Kadere boyun eğerek, tevekküle kapılıp işin içinden çıkma, düşün, trafikte dikkatli ol, tedbiri elden bırakma” anlamlarında kullandı. Birbiriyle ses ve şekil bakımından uyumlu olan bu tür sözler değişen ve gelişen dilimizde içerdiği kelimelerden dolayı artık anlaşılmaz olmuştur.

Eski adı *vecize* olan *özdeyiş* batı dillerinde *maxim* veya *maxime* kelimesiyle karşılanır. Cumhuriyetin ilk yıllarında bu kelime için önerilmiş olan karşılık, *kısa söz* ve *ülger* idi. (*Tarama Dergisi*, TDTC, İstanbul 1934) *Ülger* benimsenmedi. 1960'lı yıllarda *vecize* için *özdeyiş* kelimesinin kullanıldığını görüyoruz. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri* adlı kitabında şöyle diyor:

“*Hikemî muhtevayı taşıyan cümlelere vecîze (maxime) denir. Şimdi onun yerine “özdeyiş” terimi vaz olunmuştur.*” (115. s.)

Türkçe sözlükler batı dillerinden gelen *aforizm* kelimesini maddeleri arasına alarak bunu *özdeyiş* terimiyle karşılamışlardır. Batıda bu kavram için kul-

lanılan *maksim* ile *aforizm*'in anlam ve kapsam bakımından ayrılan tarafları veya birleşen yanları açıklanmaya muhtaçtır.

Özdeyiş *Türkçe Sözlük*'te “Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir ilkeyi kısa ve kesin bir biçimde anlatan, genellikle kim tarafından söylendiği bilinen özlü söz, vecize, kelimakibar, aforizm” biçiminde tanımlanmıştır.

Dil Derneğinin *Türkçe Sözlük*'ünde de aynı tanımı bulmaktayız.

Görüldüğü gibi bir kavram bir zaman dilimi içinde *vecize*, *özdeyiş*, *aforizm*, *kelamakibar* kelimeleriyle anlatılmış, aralarında anlam bakımından bir fark olup olmadığı açıklığa kavuşturulmamıştır.

Şemsettin Sami *Kamus-ı Türkî* adlı eserinde *vecize* sözünü almamış, *kelamakibar* içinse şu karşılığı veriyor:

“Mesel hükmüne geçmiş hikmetimiz söz, meşhur söz.”

Daha başka eski sözlüklere başvurulduğunda konu ile ilgili herhangi bir bilgi elde edilmemiştir.

Sözlüklerde *vecize*, *özdeyiş*, *aforizm*, *kelamakibar* yanında *özlü söz* terimini de görüyoruz. Dil Derneğinin *Türkçe Sözlük*'ünde de *özlü söz* terimi “Gereksiz ayrıntılardan arınmış söz, hikmet, vecize” biçiminde tanımlanmış. Görüldüğü gibi *özlü söz*, bu sözlüğe göre aynı zamanda *vecize*'dir.

Bu durumda bir kavram için karşımıza *vecize*, *özdeyiş*, *özlü söz*, *aforizm*, *kelamakibar* terimleri çıkıyor. Dil bilimi ile uğraşanlar da bu kavramı *iletişimsel sözler* diye adlandırıyorlar. Bunlardan *vecize*'nin Türk edebî hayatında, edebiyat çevrelerinde yaygın olduğunu, terim niteliği kazandığını öncelikle belirtmek gerekir. *Özdeyiş*'e göre *vecize* kullanım bakımından daha yaygındır. Karşılık olarak önerilmiş olan *özdeyiş*'e kullanım yoğunluğu, *vecize*'deki anlam bütünlüğü verilerek ve daha yaygınlaştırılarak öne çıkarılması sağlanmalıdır. Bunun yanında *özdeyiş*'in (*vecize*) anlam sınırları yeterince belirlenmemiştir. *Özdeyiş*, hikmetli söz mü, deyim mi, atasözü mü? *Özdeyiş*'in özellikleri nelerdir, dil bilgisi açısından nasıl bir yapı gösterir? Bu hususlar aydınlatıldığında *özdeyiş* (*vecize*) teriminin ne olduğu açıklığa kavuşur ve tanımı daha net yapılabilir.

“Baki kalan bu kubbede bir hoş seda imiş” yapı olarak ne deyim ne de atasözüdür. Bu daha çok bir özdeyiştir.

Batı sözlükleri *özdeyiş*'i bir temel ilkenin veya kuralın söz hâlinde formüle edilmiş kısa ve filozofça söylenmiş biçimi olarak tanımlıyorlar. Bu soru ve

tanımları da göz önüne alarak ve örneklerden hareket edip bazı esaslar belirlemeye çalışalım.

Atasözü'nün kimin tarafından söylendiği bilinmezken *özdeyiş*'in sahibi, söyleyeni bellidir. Muallim Naci, “Âdem ol, isterse hasm olsun bütün dünya sana” demiş. Tartışılmayacak kadar açık olan bir gerçeğin, bir fikrin bulunduğu bu anlatımda, ağırlıklı olarak öğüt (nasihat) kavramı bulunmaktadır. Bu bakımdan yukarıda Rıdvan Ege'nin söylediği sözle örtüşen bir yakınlık görülmektedir. Her iki sözde de birbiriyle uyumlu kelimelerden seçilmiş sanatlı yapılar bulunmaktadır.

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Utanmaz Adam* adlı romanından bir örnek alalım:

“Her şeyde mükâfatla mücazâtı, tatlı ile acıyı muvazene ederdi.” Acaba bu bir özdeyiş mi? Bu sözde de kelimeler birbiriyle uyumlu olarak seçilmiş ve sanatlı bir anlatım bulunuyor. “Ödüllendirme ile cezalandırmayı, tatlı ile acıyı dengeli tutmak” anlamına gelen *mükâfatla mücazâtı, tatlı ile acıyı muvazene etmek* bir deyimdir. Bu durumda özdeyişleri tespit ederken bunların bir deyim olup olmadıklarını göz önünde bulundurmamız gerekir.

Atatürk'ün iki sözünü ele alalım.

“Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti, dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır.”

“Türk dilinin sadeleştirilmesi, zenginleştirilmesi ve kamuoyuna bunların benimsetilmesi için her yayın vasıtasından faydalanmalıyız.”

Bu iki sözden ilki özdeyiş ölçütlerine daha uygun düşmektedir. Atatürk'ün bu tür çeşitli alanlar için söylediği sözler onun *Söylev ve Demeçler* adlı kitabında yer almış ve hepsi de ilgili alan mensupları tarafından bir emir, bir ilke olarak göz önünde bulundurulmuştur. Ancak yukarıda verdiğim iki örnekte görüldüğü gibi bunların bir kısmı, uyarıcı, yol gösterici bir kısmı da özdeyiş niteliği kazanmış sözlerdir. Şu sözünü de bu değerlendirmeye örnek olarak vereyim:

“Türk dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğine kavuşması için bütün devlet teşkilatımızın dikkatli, alakalı olmasını isteriz.” sözü de Atatürk'e aittir. Onun bu emrine (direktif) gereği gibi dikkat edilmesini bekliyoruz.

Özdeyişlerin bir bölümü, Kanuni Sultan Süleyman'a ait olduğunu bildiğimiz *Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi/Olmaya devlet cihanda bir*

nefes sıbhat gibi, örneğinde olduğu gibi kafiyeli, vezinli sözlerdir. Böylece akılda kalmaları kolaylaşmıştır. Özdeyişlere *bikmetli söz* veya *meşhur söz* de dendiğini biliyoruz.

Döneminde ve daha sonraki yıllarda birçok edebiyatçılarca, yazarlar ve aydınlarca yeri düştüğünde kullanılmış olan Ziya Paşa'nın dizelerinin bir bölümü birer özdeyiş niteliği kazanmıştır. "Hayatın her safhasında insanın başına bir olay gelebilir, bir olayla karşılaşılabilir" anlamındaki "Meydana düşen kurtulmaz seng-i kazadan" biçimindeki meşhur sözü bir atasözü gibi dillerde dolaşmıştır. İçinde öğüt (nasihat) kavramı vardır. Toplumsal bir durumu yansıtan vezinli, sanatlı bir sözdür. Taşıdığı bu gerçeklikten dolayı da bir özdeyiştir; sahibi var olduğu için atasözünden ayrılır.

Özdeyişler tecrübeler ve gözlemlere dayanır. Özdeyişler özenle seçilmiş, gerçeği ifade eden kelimelerden oluşmuştur. Kuşaklar arasında aktarılması ise atasözleri kadar kuvvetli değildir. Kullanmak istediğimiz birçok *özdeyiş*'i yeniden kaynağından kontrol ederek kullanırız.

Özdeyişlerde bir bilgelik (hikmet), gizlidir. Bunlar yapıca cümle niteliğinde olan kalıplaşmış sözlerdir. Yazarlar yeri geldiğinde düşüncelerini pekiştirmek için ya böyle bir sözden yararlanır veya kendileri böyle bir söz yaratma ihtiyacı duyar.

Türk edebiyatında özdeyişleriyle ünlü olan Cenap Şahabettin'dir. Onun 1918'de yayımlanan *Nesr-i Harp*, *Nesr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri* adlı eserinde özdeyişlerin çeşitli örnekleri bulunabilir (Tacettin Uzun, "Cenap Şahabettin'den Vecizeler", *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Dergisi*, 2006, 15. sayı). Ancak bunların da hangilerinin gerçekten özdeyiş olduğu incelemeye değer. Ayrıca yazarın *Servet-i Fîinun*'da yayımlanmış olan "Serseri Fikirler" adlı makalelerinde de özdeyişler yer alır. Onun "Köpeğe gem vurma kendini at sanır. Sağanak altında gülenle ağlayan pek fark olunmaz" biçimindeki örnekleri bir atasözü niteliği taşımaktadır. Kullanılan zaman eki bakımından da atasözlerine benzemektedir. Ancak sahibi, söyleyeni belli olması bakımından özdeyiş sayılmıştır. Bunlara belki de *özdeyiş*'ten çok özlü söz demek daha uygun olur.

Birçok özdeyişi söyleyenin kim olduğu bilinmez. Halk arasında yaygın olarak böyle bir özdeyişin sahibi araştırıldığında söz konusu özdeyişin yaratıcısı bulunabilir. Bunlara gezgin özdeyişler diyebiliriz.

Cevdet Kudret, *Örneklerle Edebiyat Bilgileri* adlı kitabında özdeyişlerin eski Yunan edebiyatından bu yana kullanılageldiğini ifade eder. (400. s.)

XVII. yüzyılda Fransız edebiyatının Klasisizm döneminde yaşamış olan Larochefoucauld'nun *Özdeyişler* adlı eserinden sonra bu türün batı edebiyatında yaygınlaştığını belirtir.

Cevdet Kudret, “Bireysel ve toplumsal durumları akıl yoluyla inceleyip yargılayan özdeyiş, her alanda aklın üstünlük ve kılavuzluğunu benimsemiş olan Klasisizm akımının bir temel ilkesine uygun düşen bir edebiyat türü olduğu için özellikle o devirde tutunup benimsenmiştir.” der.

Türk bilgilerinin pek çok özdeyişleri dilimizde bulunmakla birlikte bizim yazarlarımız, aydınlarımız nedense örnekleri Balzac, Pascal, Aristo'dan verir, hep batılı bilgelerin sözlerini örnek alırlar, düşüncelerini pekiştirmeye çalışırlar. Bunları yazılarının içinde veya yazılarının başlığında kullanırlar.

Türk bilgilerinin sözleri her zaman Tefvîk Fikret'in “Şüphesiz bir nura doğru koşturur.” biçimindeki özdeyişi gibi sade bir dille söylenmemiştir. “Hakkikatın yıldırımları, pırıltıları, düşüncelerin çarpışmasından doğar” anlamındaki Namık Kemal'in “Bârîka-i hakikat müsadem-i efkârdan doğar.” biçimindeki özdeyişi bugün için içerdiği eskimiş kelimelerden dolayı unutulmaya terk edilmiştir. Atatürk'ün “Hakimiyet bilakayd u şart milletindir.” özdeyişi ise “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir.” biçiminde sadeleştirildiği için bugün varlığını korumuştur.

Çeviri olan özdeyişler ise içerdiği kelimelerden dolayı daha çok kullanılmıştır. Hasan Eren “Eski “Dilci”likten Yeni Yazım “Uzman”lığına” adlı yazısına Hz. İsa'nın “Kim günahsız ise günahkâra ilk taşı o atsın.” sözü ile başlamıştı. Bunun gibi bir başka yazısına Konfüçyüs'ün ünlü sözü ile şöyle başlamıştı:

“Konfüçyüs'e sordular:

Bir ülkeyi yönetmeye çağrılıydınız, yapacağınız ilk iş ne olurdu?

Büyük filozof şöyle cevap verdi:

Hiç şüphesiz, dili gözden geçirmekle işe başladım.

Dinleyicilerin hayret dolu bakışları karşısında sözlerini şöyle sürdürdü:

Dil düzensiz olursa, sözler düşünceyi iyi anlatamaz, düşünce iyi anlatılmazsa, yapılması gereken şeyler doğru yapılamaz. Görevler gereği gibi yapılamazsa âdet ve kültür bozulur. Âdetler ve kültür bozulursa, adalet yanlış yola sapar. Adalet yoldan çıkarsa, şaşkınlık içine düşen halk, ne yapaca-

ğını, işin nereye varacağını bilmez. İşte bunun için hiçbir şey dil kadar önemli değildir.”

Özdeyişlerin yapı bakımından gösterdikleri özellikler ayrı bir araştırma konusudur. Bol örneklerle konu yapı ve anlam bakımından aydınlatılmalı, öteki edebî türlerden ayrılan yanları ortaya konulmalıdır. Özdeyişlerle ilgili yazılmış makaleler varsa bunlar değerlendirilmelidir. Ahmet Haşim'in *Servet-i Fünun-ı Uyanış* adlı dergide (74-10. cilt, 1922-237, 15 Haziran 1933) “Vecizeler” adlı bir makalesi bulunduğunu biliyoruz. Ayrıca Atatürk'ün özdeyişleri Mustafa Baydar tarafından toplanıp değerlendirilmiştir (*Atatürk Diyor ki* İstanbul 1960).

Günümüzde özdeyişler yaratan, bu yolla yazılarında düşüncelerini pekiştiren yazarlarımızın olup olmadığını araştırmak da bir inceleme konusudur. Özdeyişler gündeme getirilmedikçe, kullanımları yaygınlaştırılmadıkça zenginleştirilmesi, yenilerinin ortaya çıkması mümkün olmaz.